

ANDRZEJ CHWALBA

Elkerülhető lett volna-e az 1914–1918-as Nagy Háború?*

Közeledik a modern kor egyik legjelentősebb fegyveres konfliktusának, a Nagy Háború néven is ismert első világháborújának a centenáriuma, s vele együtt újra fölvetődik a résztvevők által többször hangoztatott kérdés: vajon elkerülhető lett volna-e mindez? Az egész a Habsburgok és a szerb Karadorđevićék ártatlan helyi konfliktusával kezdődött, amikor is 1914. július 28-án az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának. A következő néhány hét alatt a lokális háború a központi hatalmak és az antant közötti európai háborúnak is nevezett konfliktussá terebélyesedett. Mindez akkor vált világháborúvá, amikor már augusztus első napjaiban az antanthoz csatlakozott a négy brit domínium: Ausztrália, Új-Zéland, Kanada és a Dél-Afrikai Unió. A domíniumoknak ezt nem kellett volna megtenniük, az anyaországgal kötött megállapodásaik erre nem kötelezték őket. Ennek ellenére kormányaik és társadalmuk úgy vélték, hogy a szolidaritás jegyében nem hagyhatják anyaországukat, Nagy-Britanniát katonai és gazdasági támogatás nélkül már csak azért sem, mert a brit szigetek uralkodója az ő uralkodójuk is volt. „Ne feledjétek – fordult a választókhoz Joseph Cook ausztrál miniszterelnök a háború előestéjén –, hogy ha a birodalom háborút visel, Ausztrália is háborút visel [...] Ausztrália minden gazdagsága a birodalomban és a birodalomért van.” A *labourista* ausztrál Andrew Fisher pedig hozzátette: „Az ausztrálok védeni fogják Nagy-Britanniát utolsó emberünkig és utolsó shillingünkig.” Hasonlóan érveltek a kanadaiak és az új-zélandiak is, akik önkénteseket toboroztak a hadseregbe; ezekben pedig nem volt hiány, ami ugyancsak az anyaország és a domíniumok szoros kapcsolatát bizonyította. Bonyolultabb volt a helyzet a Dél-Afrikai Unióban. Az ottani angolok örömmel vonultak be a hadseregbe, viszont a fehér afrikanderek, vagyis a búrok vonakodtak, néhányan pedig egyenesen azt terjesztették, hogy itt a remek alkalom egy felkelés kirobbantására és az új búr köztársaságok létrehozására. Ezzel szemben két a kormányban meghatározó befolyással rendelkező afrikander politikus, Louis Botha és Jan Christiaan Smuts London támogatására szólította fel afrikander honfitársait. Felhívásuk ellenére a búrok egy része szembefordult a Koronával, felkelést szervezett, szolidaritást hirdetve a németekkel, próbálkozásukat azonban néhány hét alatt elfojtották. A kísérlet inkább a Korona iránt lojális és illojális búrok polgárháborújára emlékeztetett. Ettől kezdve az Unió részvétele a háborúban egyre jelentősebbé vált. Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és részben az Unió lakosságának az anyaország iránt megnyilvánuló rokonszenve minden bizonnyal megkönnyítette a briteknek, hogy megtartsák a házigazdák és a négy domínium

* Az itt közölt tanulmány *Historia powszechna. Wiek XIX* (Egyetemes történelem. A XIX. század) című kötet 9. fejezete 3. alfejezetének - *Czy można było uniknąć wojny?* (Elkerülhető lett volna-e a háború?) – az Aetas lengyel száma részére átdolgozott változata.

részvételével Londonban szervezett Birodalmi Konferenciát. Az angol szféra, vagyis az angol kultúra befolyási övezetének szolidaritása tehát nem okozott meglepetést. 1914. december 17-én a szövetségesek oldalán belép a háborúba a formálisan független, ám a gyakorlatban Londontól függő Egyiptom, s az egyiptomi haderőt is a britek rendelkezésére bocsátották ugyanúgy, mint Kairónak az oszmán birodalom muzulmánjaihoz, különösen az arabokhoz fűződő kapcsolatait.

Abban azonban, hogy a konfliktus világméretűvé terebélyesedett, döntő szerepet az játszott, hogy 1914-ben csatlakozott a háborúhoz az oszmán birodalom, vagyis Törökország, illetve Japán, majd 1917-ben az Egyesült Államok s nyomában több mint tucatnyi latin-amerikai ország Brazíliával az élen, valamint az afrikai Libéria. Ugyancsak 1917-ben csatlakozott Kína, de nem vett részt a háborúban, és belépett az egzotikus Sziám is.

A háború alatt is, utána is gyakran elhangzott, hogy „mindez egészen másként történhetett volna”, „a háború elkerülhető volt”. De vajon valóban elkerülhető volt-e a háború, történhetett volna-e minden másként? A történész rendelkezésére álló források fényében a háború nyilvánvalóan elkerülhetetlen volt. Legfeljebb még néhány hétig vagy hónapig lehetett volna késleltetni. Az államok és nemzetek között feszülő ellentétek, a felgyülemlett konfliktusok olyan méreteket öltöttek, hogy megoldásuk békés úton lehetetlenné vált. Mint kiderült, az európai politika nem volt képes olyan tartós béke megteremtésére, amely az 1815-ös bécsi kongresszus halódó határozatainak helyébe léphetett volna.

A béke megmentésének reménye arra a rövidesen illuzórikusnak bizonyuló meggyőződésre támaszkodott, miszerint az uralkodók szolidárisak egymás iránt, és idegenkednek a háborútól. Az volt a közvélekedés, hogy az uralkodók, jóllehet katonai egyenruhában parádézhatnak, viselik az egymásnak adományozott számtalan rendjelet, valójában undorodnak a háborútól és félnek tőle, attól tartanak, hogy a háború megfosztja őket befolyásuktól sőt, akár még trónjuktól is. Tegyük hozzá, hogy Európában, leszámítva Franciaországot, Portugáliát és hagyományosan Svájcot, mindenütt monarchiák léteztek. Az uralkodókat valóban szoros rokoni szálak fűzték egymáshoz, valójában egy családot alkottak. Ekkoriban csak elvétve fordult elő, hogy királyi család sarja nem királyi család tagjával kössön házasságot. II. Vilmos császár és az orosz cárnő anyai ágon unokatestvérek ugyanúgy, mint II. Miklós és a brit V. György, akik egyébként úgy hasonlítottak egymásra, mint két tojás. VII. Edward a nagybátyja a Birodalom császáranak és a cárnőnek, Porosz Irén, a császár unokahúga és sógornője pedig a cárnő testvére. A kisebb és nagyobb államok trónjain ülő uralkodók szinte mind rokonságban álltak a Szász-Coburg-Gotha dinasztiával, vagy ebből a házból származtak. Bismarck rosszmájúan azt mondta róluk: „Európa tenyészcsofőrei”. Levelezéseikben drága, kedves testvérnek, unokatestvérnek és barátoknak nevezték egymást. Az „unokatestvérek”, császárok, királyok és hercegek szolidaritásának jele volt többek között tömeges részvételük az 1901-ben elhunyt brit királynő, Viktória temetésén, aki vagy nagynénjük, vagy nagyanyjuk volt. 1914-ben hét leszármazottja ült európai trónon. 1910-ben a „királyok bácsikájának”, VII. Edwardnak a temetési szertartásán valóságos uralkodói díszszemlére, a monarchikus szolidaritás legnagyobb megnyilvánulására került sor. Az uralkodók kapcsolatai nemcsak a vérségi kötelékekre épültek, de a közös hagyományra, hasonló értékekre és az udvari etiketre is. Az uralkodók szolidaritását látszott erősíteni a kozmopolita arisztokrata családok szolidaritása is, ezek ugyanis féltek az európai háborútól, amely véget vethetett volna befolyásuknak. Ám még a legjobb családban is vannak viták, összetűzések és háborúk, így az uralkodók családjában is elő-előfordultak a testvéri máz ellenére feszültségek. Nem léteztek tehát garanciák arra, hogy a közös monarchikus örökségen nyugvó Európa megakadályozza egy nagy háború kibontakozását. De még ha az uralkodók szolidáris módon föl is léptek volna a háború ellen, akkor sem lehetünk biztosak abban, hogy nem rob-

bant volna ki, mivel egyetlen monarchiában sem volt az uralkodóknak abszolút hatalmuk, nem érvényesíthették volna akaratukat. Mindannyian kénytelenek voltak hallgatni tanácsadóikra, miniszterekre, tábornokaikra, az európai alkotmányok időszakában pedig a nép vagy a nemzet hangjára is, jóllehet éppen az uralkodók voltak az állam szimbólumai, a független államiság jelképei, az ő portréik díszítették a köztereket. Így még ha akarták volna is, képtelenek lettek volna feltartóztatni a közelítő háborút. De vajon akarták-e? Erre a kérdésre nehéz egyértelmű választ adni.

Amikor már kitört a háború, nem egyszer drámai választásra kényszerültek a családi szolidaritás és lojalitás, illetve a saját alattvalóik, saját nemzetük iránti szolidaritás között. Ilyenkor az uralkodók közötti kapcsolatok meglazultak, sok esetben megszakadtak. Ezt várták el a harcoló nemzetek. Így történt, hogy V. György és családja – a britek nyomására – a német Szász-Coburg-Gothairól a brit Windsorra változtatta nevét, amelyet a brit uralkodók a mai napig használnak. Ugyanez az uralkodó fosztotta meg a német birodalom császárárt, igaz, nem nagy lelkesedéssel, a brit hadsereg tiszteletbeli parancsnokának címétől, a német és k. u. k. tiszteket pedig törölte a tisztek névsorából. Emellett törölte a Térdszalag-rend számos, az ellenséges táborhoz tartozó lovagját is. Hasonlóan cselekedett a többi, egymással szembenálló felet reprezentáló uralkodó is.

A háború elkerülhetőségébe vetett hit másik forrása a diplomaták iránt táplált bizalom volt, hiszen azok a legfeszültebb helyzetekben is találtak békés megoldást, általában Európa és a világ gyengébb államainak vagy nemzeteinek kárára. A diplomaták hagyományosan keresték a civakodó felek megbékéléséhez vezető utakat, állandóan gyakorolták a kompromisszumkötés nehéz művészetét. Kipróbált eljárások és szabályok szerint jártak el. Leggyakrabban konferenciákat szerveztek a „nagyhatalmi koncert” tagállamainak részvételével, és ez elégségesnek is bizonyult. A diplomaták alapvetően óva intettek a háborútól. „Az eljövendő háborúban, amely mindenféle lényeges indok nélkül fog kirobbanni, nem csupán a Hohenzollernek koronája lesz a tét, de Németország jövője is [...] a háború provokálása nemcsak könnyelmű, de büntetendő cselekmény is” – figyelmeztetett 1913-ban a német kancellár. Ám, amint az 1914-ben kiderült, sem az uralkodók, sem a nagyhatalmak diplomatáinak szolidaritása nem volt elegendő.

Annak a bizonyossággal határos meggyőződésnek, hogy nem lesz háború, a proletár szolidaritás, a szocialista és szociáldemokrata pártok szolidaritása volt a harmadik forrása a „Világ proletárjai, egyesüljete!” jelmondatnak megfelelően. Vezetőik meggyőződése szerint a háború kizárólag a nemzetközi tőke, az imperialista államok és a nacionalista kormányok számára lenne hasznos. A proletariátusnak az állt volna érdekében, hogy minden áron szembehelyezkedjék a háborúval. 1912-ben Németországban az SPD nyerte meg a választásokat azzal, hogy a béke megőrzése érdekében folytatandó harcra buzdított, és szembehelyezkedett a katonai kiadások növelésével. Néhány más országban ugyancsak erős befolyása volt a szociáldemokratáknak. A II. Internacionálé kongresszusai szintén a békeharc szükségességét hirdették. A szociáldemokrata pártok a hadseregbe történő mozgósításokra válaszul általános sztrájkot terveztek a városok és falvak proletárjainak részvételével. Úgy ítélték meg, hogy az általános sztrájk elégséges fenyegetés lesz ahhoz, hogy visszatartsa a harcolni akarókat. Ám a béke megőrzésének ez a reménye is illúzióknak bizonyult.

A háború megakadályozásának biztosítékát kellett volna jelenteniük a katonai szövetségeknek, a központi hatalmaknak és az antanthatalmaknak, amelyek lényegük szerint védelmi szövetségek voltak. A béke érdekében egyensúlyt kellett volna képezniük. Ám, miként az 1914-es események újra bizonyították, csalódást okoztak, de legalább is csalódást okoztak azok a célok, amelyek miatt létrehozták őket, vagyis a békét biztosító cselekvések.

Némely békepartiak a háború elkerülésének esélyét abban látták, hogy érdeellentét feszül az ugyanazon táborhoz tartozó egyes nagyhatalmak között is, különösen az antanthoz tartozó Oroszország, Nagy-Britannia, illetve Franciaország között, a központi hatalmak szövetségében pedig egyfelől Berlin és Bécs, másfelől Berlin és Róma között. Voltak olyanok, akik a béke megmaradásának esélyét azokban a kapcsolatokban és közös érdekekben látták, amelyek a két blokk egyes országai, így egyfelől Franciaország és Olaszország, másfelől Oroszország és Nagy-Britannia, valamint Németország között léteztek. Együttműködési megállapodás jött létre például Németország és Oroszország között, 1910-ben pedig Bécs, Berlin és Pétervár megkötötte az úgynevezett potsdami egyezményt. Másfelől néhány évvel a háború kitörése előtt Franciaország a Birodalommal írt alá alkunak nevezett megállapodást. Mindez reményt kelthetett volna a béke megőrzésére, ám a háború iránti vágy erősebbnek bizonyult a békevágynál.

A béke megőrzésének következő reményét a pacifisták, értelmiségiek és moralisták aktivitása jelentette. Műveiknek megvoltak a maguk olvasói, nem is kevesen. Kiadói siker lett többek között Norman Angello „Nagy illúzió” című értekezése, nem kevésbé a világszerte jól ismert, zsidó származású lengyel Jan Blochnak, a Lengyel Királyság egyik leggazdagabb üzletemberének több kötetes műve. Az 1898-ban *Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym* (A jövő háború műszaki, gazdasági és politikai szempontból) címen kiadott művet a világ számos nyelvére lefordították. Ausztriában Karl Kraus volt népszerű. A pacifisták azonban sem a háború megelőzését elősegítő mechanizmusokat, sem pacifista békemozgalmakat nem hoztak létre. Általában elszigetelt, politikai szempontból jelentéktelen emberek voltak. A német császár például mélységesen lenézte és eunuchoknak nevezte őket. Egyébként mint az rövidesen ki is derült, a pacifisták legkönnyebben békeidőben hallatták hangjukat.

Voltak azután olyanok is, akik a nemzetközi konszernek nyomásgyakorlásában látták a béke megvédésének esélyét. A történészek egy részének állításaival szemben valóban nehéz bizonyítékokat találni arra, hogy a monopóliumok és konszernek kényszerítették volna a kormányokat a háború megindítására. Ellenkezőleg, a nagy korporációk félték a háborútól, tartottak ugyanis addigi gazdasági kapcsolataik felbomlásától és a veszteségektől. Szívesebben tárgyaltak volna a piacok felosztásáról. Különösen a brit és az orosz gyárosok idegenkedtek a háborútól. Csak a fegyvergyártásban érdekelt vállalkozók voltak háborúpártiak, újabb nagy megrendelésekben és hatalmas haszonban reménykedve, de ők sem mindannyian. A britek és a németek Szarajevó előtt két héttel még megállapodtak a Bagdadi-Baszra vasútvonal építésében. Két brit tagja lett volna a németek által ellenőrzött Bagdadi Vasúttársaság igazgatóságának. Korábban, még február közepén hasonló megállapodást írtak alá francia és német üzletemberek. A konfliktusok békés megoldásában érdekelt jelentős üzleti körök befolyása azonban, mint kiderült, nem volt eléggé jelentős a háború megakadályozásához.

Az európai dominancia, az elveszett területek visszaszerzése vagy újak megszerzése, a balkáni és a közel-keleti befolyás, a gyarmatok újraelosztása és a tengerek, óceánok feletti hatalom kérdésében az egyes államok, különösen pedig a nagyhatalmak között évről évre növekvő ellentétek és az azokból származó konfliktusok korábban sohasem tapasztalt méretű fegyverkezéshez és fegyvergyártási versenyhez vezettek. De vajon a fegyverkezés megállíthatatlanul sodorta Európát a háború felé? Sodorhatta, de nehéz egyértelműen azt állítani, hogy bele is kényszerítette, bár szép számmal léteznek ilyen vélemények. A fegyverkezéssel együtt lehetett élni, bár tagadhatatlan, hogy egyre nehezebben.

A fegyverkezés mérete egyedülálló volt. Európa minden kis és nagy állama, beleértve Montenegrót is, növelte katonai költségvetését, ami egyre népszerűbbé tette a parlamen-

tekben a háború eszméjét, s egyúttal arra is szolgált, hogy az emberekkel elfogadtassa a háború perspektíváját mint realitást. A túlméretezett katonai költségvetések azt bizonyították, hogy a parlamenti képviselők többsége elfogadta a kormányzati politikát, néhány esetben pedig maguk a képviselők biztatták a kormányokat a fegyverkezési spirál felszólására. Az európai államok fegyverkezési kiadásai csupán 1909 és 1914 között átlagban 50 százalékkal nőttek. Míg 1909-ben a bruttó hazai termék (GDP) 3,5 százalékát tették ki, addig 1913-ban már az 5 százalékát. A fegyverkezés a társadalom komoly pénzügyi megterheléséhez vezetett. A Német Birodalom esetében olyan méreteket öltöttek a terhek, hogy szóba került akár az államcsőd lehetősége is. A háborús perspektíva elkerülésének egyetlen esélye az „előre menekülés”, vagyis a háború kirobbantása volt, háború esetén ugyanis az eladósodásra hivatkozva föl lehetne függeszteni az államnak a lakosság iránt fennálló kötelezettségeit. Különösen a haditengerészet fegyverkezési kiadásai nőttek igen gyorsan. Az emberi képzetet megmozgató hadihajók építését társaságok és szervezetek tucatjai, néha pedig százai támogatták, amelyek a hadikiadások növelése mellett lobbiztak, és komoly nyomásgyakorlással rendelkező csoportot alkottak.

A világ és a gyarmatok újrafelosztásában mindenekelőtt a németek voltak érdekeltek, ezért is hozta létre a császár 1912-ben a Haditanácsot. A Duna-menti Monarchia viszont nem mutatott ilyen érdeklődést. A németek úgy vélték, hogy kevesebbet kaptak a közös gyarmattortából, mint amennyi megillette volna őket. Igaz, hogy két kontinensen együttvéve mintegy 3 millió négyzetméternyi, hivatalosan „védelem alatt álló területnek” nevezett gyarmatot birtokoltak 13 millió lakossal, ezeknek azonban sem különösebb gazdasági, sem presztízsértéke nem volt. Max Letz *Nagyhatalmak* című művében már 1900-ban megírta, hogy a hanyatló brit birodalom felosztásáért folyó háború elkerülhetetlen, s a brit birodalom helyén a német birodalom fog kialakulni. Azt bizonygatta, hogy a gyarmatok a társadalmi darwinizmus alapelveinek megfelelően le fogják cserélni tulajdonosaikat. A gyöngébbek, mint a franciák, portugálok vagy a britek távoznak, és erősebbek érkeznek, olyanok, mint a németek. 1913-ban Heinrich Class, az Össznémet Szövetség vezetője is hasonlóképpen nyilatkozott: „Jövőnk akkor lesz biztosítva, ha győzünk nemcsak Európában, de az óceánon túl is, ahol csak lehet. A birtokállapot kiszélesítése jelenti ugyanis nemzetünk alapját.” Ebben a gondolkodásban fellelhetjük a háború eszméjét, ám a gondolat maga még nem döntötte el a háború kitörését.

A németeket Európában elfoglalt helyük sem tette boldoggá. Minthogy Európa közepén éltek, az volt a kényszerképzetük, hogy Oroszország és Franciaország bekeríti őket, s így a közmondásos két tűz közé kerülnek. Az említett államok valójában nem jelentettek rájuk nézve különösebb veszélyt, legalábbis abban az időszakban nem. Itt inkább mesterségesen gerjesztett pszichózisról beszélhetünk, nem pedig valós veszélyről, de ez a pszichózis fokozta a háborúpárti hangulatot.

A fegyverkezési politikát „srófolta” az imperialista propaganda és a háborúbarát retorika. Külön helyet foglalt el a nemzeteknek a rájuk leselkedő veszedelemre történő felkészítésében a nemzeti sovinizmusba átcsapó nacionalizmus. Ennek a haza és nemzet szeretetén és a nemzeti büszkeségen kívül alkotó eleme volt a másik nemzet ellen táplált lenézés és ellenszenv, valamint a más nemzetek fölötti uralomra jogosító nemzeti gőg. A nacionalisták azt hirdették, hogy a magasabb szintű szolidaritás és a nemzeti egység eléréséhez a háborún keresztül vezet az út. A háború – bizonygatták – megtisztítja a nemzetet gyöngeségeitől és fogyatékoságaitól, mintegy gyógyító katarzisként fog hatni. Az olasz nacionalisták azt hangsúlyozták, hogy a háború az akaratérő és a gazdagság elérésének leggyorsabb, hősies módja. „A nacionalista körök szeme előtt a háború egyfajta megváltásként, a változás valamiféle reményeként lebegett” – értékelte a helyzetet 1914. július 29-én Viktor Adler, az

osztrák szociáldemokraták egyik vezetője. A nacionalizmus azonban nem dominált a többség gondolkodásában, a nacionalista pártok pedig nem domináltak a politika színpadán. Legerősebbek továbbra is egyfelől a liberális és a konzervatív pártok, másfelől a szocialista pártok voltak, jóllehet mindegyiküknél, a szocialistákat is beleértve, nehéz volt nem észrevenni a nacionalista gondolkodás és eszmerendszer hatását. Különösen a liberális pártok engedtek a nacionalizmus nyomásának. A nacionalisták ütőkártyáját és erejét az olyan, viszonylag nem nagyszámú, ám annál hangosabb, fegyelmezett, hierarchikus felépítésű és jelentős pénzeszközökkel rendelkező szervezetek és társaságok jelentették, mint a német Hakata, Hadsereg Liga, Flotta Liga, Pángermán Liga, Össznémet Szövetség, a brit Nemzeti Keresztes Háború a Társadalom Tisztaságáért, az Általános Katonai Szolgálat Ligája, a Tengeri Liga, a Nemzeti Szolgálat Ligája, az olasz Itália Nacionalista Szövetsége, a francia Patrióta Liga vagy a Francia Akció, az orosz Nagyorosz Szövetség, a román Nemzeti Büszkeség Védelmének Őrsége. Ezek a szervezetek képesek voltak mozgósítani a közvéleményt céljaik, például a fegyverkezés támogatására, képesek voltak felkészíteni azt a háborúra. Befolyást gyakoroltak a kormányokra, parlamentekre és uralmon lévőkre egyaránt.

A nacionalizmus a tévesen értelmezett társadalmi darwinizmusból is táplálkozott, amely mintegy a határozott fegyveres összeütközés szükségszerűségét volt hivatott hirdetni a nemzeti érték és dicsőség nevében. A társadalmi darwinizmus népszerűsítői közé tartozott, különösen Angliában, Benjamin Kidds, a *Társadalmi fejlődés* című, első ízben 1893-ban megjelent mű szerzője. Hasonló nézeteket vallott egy másik, Európában ismert brit szerző, Harold Watt, a Birodalmi Tengeri Liga egyik megalapítója, aki szerint „a háború isteni teszt a nemzeti lélek számára, a történelem során pedig a magasabb rendű és nemesebb nemzetek győztek a háborúban, és kiszorították az alacsonyabb rendű fajokat a Gondviselés isteni ökonómiájában”.

A kulturális klíma is kedvezett a háborúnak. A 19. század kilencvenes éveinek végén a pozitívizmus és a szcientizmus helyét lassan a neoromantika foglalta el. A 20. század elején már emberek milliói hitték el a művészeknek és entellektüeleknek, hogy értelmetlen, prózai, unalmas fogyasztói életet élnek, amelyből hiányzik a nagyság, az emelkedettség, a lelkiesség, az ilyen, szóhasználatuk szerint burzsoá élet értelmetlen. Thomas Mann szerint „a háború a megtisztulás, a felszabadulás és a remény ígéretét hordozza”. A háború – hirdették – megnemesít, a fegyelem és engedelmesség erényére tanít. A garaszkodó ember reménytelen életét csak egy újjászülető és emelkedett valami változtathatja meg, s ez a valami a háború. A háborús tett és a háborús hős élete a fontos. A neoromantika és az avantgárd követői a háborút a lelkielő megnyilvánulásának, a vitalitás és kreativitás érvényre jutásának tartották. „A háború életadó alapelv”, „a legmagasabb rendű kultúra kifejeződése” – írta 1911-ben Friedrich von Bernhardtt abban a művében, amely két év alatt hat kiadást ért meg Németországban. „Amikor az ember a háború örvényébe veti magát, nem újra fölfedezett ösztönökről van szó, hanem visszaszerzett erényekről [...] A háborúban minden megújul” – hangsúlyozta 1912-ben Pierre Bonnard francia festő. 1891-ben pedig Emil Zola francia író hívja fel a figyelmet arra, hogy „csak a harcias nemzetek fejlődnek: a nemzet azonnal meghal, ha leteszi a fegyvert. A háború a fegyelem, az önfeláldozás és a bátorság iskolája.” Lelkes hívei voltak a háborúnak az olasz futuristák is Filippo Marinettivel az élen, aki örömmel kiáltotta világgá, hogy „a háború a világ egyetlen higiéniája”. Egyáltalán, az avantgárd folyton lázadó képviselői, akik másokat is a régi világ elleni lázadásra szólítottak fel, hogy annak helyén új, jobb, nemesebb világ épüljön, s akik a gúzsba kötő erkölcsi szokások szorításából való felszabadításra buzdítottak, nem kis mértékben önmagukat is felelősöknek érezhették a háború kitöréséért.

D. S. Landes neves történész felhívja a figyelmet arra, hogy a háborút sokan valamiféle majálisnak képzelték: „A háború tragédiája az emberek hiszékeny könnyelműségéből származott, azt hitték ugyanis, hogy a háború egyfajta népünnepély – szép egyenruhák, nagyszerű hősiesség, női elragadtatás, parádék és boldogság kaleidoszkópja [...] Kitért a háború, mert hiányzott a képzelőerő” – írta. Csak némiképp ítélte meg másként a háború kitörésének körülményeit az Egyesült Államok egykori elnöke, Theodore Roosevelt: „Európa már régen nem háborúzott, és úgy döntött, fölébreszti magában a harci szellemet. A háború azért tört ki, mert az európaiak tudat alatt unták már a békét. Ebben a helyzetben a háború elfogadhatóvá, sőt kívánatosává vált.”

A felkapott filozófusok és történetfilozófusok újabb és újabb érveket sorakoztattak fel a háború mellett: „A háború szükségessége egyenesen erkölcsi szükségszerűségének tudatán nyugszik. Az eseményeknek ugyanis [...] állandó mozgásban kell lenniük, így hát a háború is jogosnak tekinthető; az Isten által meghatározott egyik rendnek kell tartani” – írta Heinrich von Treitschke 1887-ben. Az emberek nemcsak őt hallgatták szívesen, hanem Joseph Maistre 19. század elejei konzervatív gondolkodót is, aki úgy vélekedett, hogy „a háború az emberi nem rendes állapota”. A háborúra történő intellektuális felkészítéshez társultak Henry Bergson nézetei is, miszerint feltétlenül szükség van Európa újjászületésére az elemi erők, valamint az Európában népszerű Oroszország összefogása révén, nem zárva ki Friedrich Nietzsche elképzelését. „A mai Oroszország szinte minden nemes szelleme Nietzsche kútjából iszik” – írta a *The Times*. Nietzsche cselekvésre és erőszakra, a lomhaság, burzsoá filiszterség, polgári álszentség és a liberalizmus elleni harcra buzdító felhívása sokakhoz eljutott, a katonáknak írt röpcédulája pedig, amelyen az állt, hogy „A háború és a bátorság több nagy dolgot szültenek, mint a felebaráti szeretet”, ott volt különféle hadseregek katonáinak bornyúiban. Nietzsche kockázatokkal teli életre buzdított, a lázadást mint értéket a liberalizmus és a hagyomány, a megcsontosodott normák fölé helyezte. A háborút közvetve vagy közvetlenül dicsőítő eszmék milliókhoz, elsősorban fiatalokhoz jutottak el, de hiszen ők voltak azok, akiknek hadba kellett vonulniuk.

Az emberek lélektani és érzelmi háborús felkészítésére befolyással volt a kor szépirodalma is, amely nem egyszer ábrázolta úgy a háborút, mint örömteli és csábító kalandot. Nagy népszerűségnek örvendtek a kémtörténetek és a futurista elbeszélések. Izgalmasak voltak a folytatásokban közölt regények a németek angliai partraszállásáról vagy a brit deszantosok németországi akcióiról. Az ellenség elpusztításában való részvételre készítettek fel a fiúknak szánt kalandregények, az újonnan létrehozott ifjúsági hetilapok, amelyekben tömegével szerepeltek a hazáért meghalni is kész bátor harcosok.

Háborúra készített fel a különösen az iskolák által közvetített állami történelempolitika. Az iskolai oktatásban emlékeztettek az illető nemzet jelentősebb hadi sikereire, de a vereségekről sem feledkeztek meg, hogy bosszúvágyat ébresszenek a fiatalokban. Ünnepeket tartottak a nemzet sorsát alakító háborúk évfordulóján, megemlékeztek a nemzeti hősök, a nemzet ügyéért harcoló héroszok születésének, illetve halálának napjáról. A franciák Napóleon győzelmeit, a németek a Napóleon vereségével záruló lipcsei csatát ünnepelték. 1913-ban a lipcsei győzelem emlékművénél a hatóságok hatalmas népünnepélyt rendeztek a nemzeti egység jegyében azzal az ürüggyel, hogy II. Vilmos császár trónra kerülésének 25. évfordulóját ünneplik. Az oroszok megemlékeztek Napóleon Moszkva alól történt visszavonulásáról, a franciák pedig a bouvines-i csatáról (1914 júniusában).

Az iskolában emelkedett szellemű ünnepeket és hazafias tüntetéseket szerveztek, negatív képet festve az ellenségről. A gyűlöletpropagandát többek között az iskolai újságok és faliújságok is terjesztették. Az iskolákban katonai tábortokat szerveztek a gyerekeknek és fiataloknak, testnevelés órán pedig katonai szemlét gyakoroltattak velük, és bevezették a

honvédelmi oktatást. Mindez nagy hatást gyakorolt a konfliktusra történő mentális felkészítésre, bár maga az iskola nem buzdított agresszív háborúra. Az iskolai tankönyvek az úgynevezett jó hazafiságra neveltek, vagyis arra, hogy van értelme az áldozatvállalásnak, ha a haza úgy kívánja. „A háború nem valószínű, de elképzelhető. Ezért Franciaország megtartja fegyvereit, és mindig készen áll arra, hogy megvédje magát. Amikor Franciaországot védjük, azt a földet védjük, ahol születtünk, a világ legszebb és leggazdagabb országát” – olvasható egy 1912-es francia tankönyvben. A tanulóifjúság mozgósításának és nevelésének eszközeül szolgáltak a tömegrendezvények, hogy csak a brit hadiflotta napjait vagy a német ifjúsági fesztiválokat említsük. Az 1913-as fesztivál meghívója következőképpen agitált: „Azok, akik, ha a szükség úgy hozza, bármely pillanatban készek lesznek arra, hogy életüket áldozzák nemzetük jogainak védelmében, azok arra is készek lesznek, hogy friss, tiszta véruket áldozzák a haza javára akár harcban, akár a mindennapi élet munkája során.”

A háború érlelődésére jelentős hatással voltak az időről időre egymást követő válságok, kezdve a Bosznia-Hercegovina anektálása nyomán fellépő krízissel. Ezt követte az 1911-es marokkói válság (Tigris-ugrás Agadirba). Az ezt lezáró német–francia megállapodás után hisztéria tört ki Németországban. A tömeg lemondásra szólította fel a gyávanak nevezett császárt és a kancellárt. Ezután következett a „disznóháború” Belgrád és Bécs között, az olaszok és törökök 1911–1912-es háborúja Líbiáért, végül a balkáni háborúk, amelyek megbontották az addigi erőviszonyokat. Az, hogy minden évben sor került valamilyen válságra, oda vezetett, hogy a légkör egyre feszültebbé, az emberek gondolkodása egyre ingerültebbé vált. Nőttön-nőtt az előítéletek és kölcsönös sérelmek, a bizalmatlanság és a nacionalista főbiák. A nem szűnő feszültségek egyfajta szakadék fölötti kötéltańccá váltak. Minden újabb válság rárakódott az előzőre, s addig nőtt a feszültség, míg ez az egész el nem érte a kritikus szintet. Bármely pillanatban számítani lehetett egy nagyobb fegyveres konfliktus kirobbanására. Bekövetkezett a „száraznak” is nevezett hidegháború időszaka. Minden válsággal egyre nőtt a fegyverkezés, a gazdaság egy részének militarizálása, a társadalmi izgalom és feszültség, nőtt a preventív háborúra, az erődrendszerek kiépítésére és az aranykészletek növelésére, „védelmi szövetségek” létrehozására történő mind általánosabbá váló felhívások száma. A törzskarok egyre intenzívebbé tették a háborús előkészületeket. Mindebben a lakosság is részt vett, beszédtema volt a közeledő háború. „Folyton a közelgő háborúra gondoltam. Arra, hogy van-e esély elkerülni” – írta 1911-ben Daisy Hochberg von Pless. „Az 1912–13-as tél elején egyre több szó esett arról, hogy háború törhet ki a Monarchia és Oroszország között. [...] csöndes, rejtett forrongás uralta az országot. A függetlenségi körök lázban égtek” – emlékezett Matylda Sapieżyna lengyel hercegnő. A feszültség és a háború biztos előérzete folytán 1912–1913-ban egyre több önkéntes jelentkezett a galíciai lengyel és ukrán lövészegeledekbe. Amikor elmúlt a háború közvetlen veszélye, a toborzás is alábbhagyott.

Az összes eddig felsorolt tényezőnek sem kellett volna azonban még eldöntenie a világméretű konfliktus kitorését. A válságok továbbra is jöhettek-mehettek volna, megoldódtak volna a bevált módszerek alkalmazásával, a világ tovább fegyverkezhetett volna, folytatódhatott volna a hadseregek kiképzése, díszszemlézése, a haditervek pedig továbbra is szigorúan őrzött széfekben pihenhettek volna. Mindezekkel együtt is békében lehetett volna tovább élni, ámbátor örökös feszültségben, válságról válságra, tűzvészről tűzvészre létezni bizonyára nem volt komfortos élet. Hány éven át lehetett lóporos hordón ülve élni? Nem sokáig. Nem csoda hát, hogy egyre gyakoribbá vált az a meggyőződés, hogy a háború kockázata és végső kimenetelének bizonytalansága ellenére is próbálkozni kell vele, mert így élni tovább nem lehet. Minél előbb tör ki a háború, annál jobb, most ugyanis – bizonygatták a nagyhatalmak vezetői – kivételesen kedvező esélyeink vannak a győzelemre. „A háború [...]

elkerülhetetlen és megakadályozhatatlan volt, lévén az államok és népek magatartását irányító tényezők következménye, miként a vihar is, amelyet a természetnek magának kell lecsendesítenie” – írta Joseph Conrad Korzeniowski. Mivel tehát elkerülhetetlen a háború, nem érdemes azt halogatni. Hasonlóan érvel a sebész is: a műtét az egyetlen esély a beteg ember megmentésére, és a siker a műtét mielőbbi végrehajtásától függ. „A jogos és szükséges háború nem brutálisabb a sebészi beavatkozásnál. Inkább okozunk fájdalmat a betegnek, vérezzük össze ujjainkat, mintsem hagyjuk, hogy a betegség annyira elhatalmasodjék, hogy a betegre és a világra nézve is veszélyt jelentsen” – írta a háború előestéjén Sidney Low brit újságíró. Hiszen a háború nem más, mint a politikai célok más módon történő megvalósítása. Megjelent hát valami, amit háborús kényszernek nevezhetünk. Már csak az időpont kiválasztása maradt hátra. Az 1914. június 28-i véres sarajevói merénylet megfelelni látszott az elvárásoknak.

1914 júliusában és augusztusában a nagyhatalmak vezetői a háborús megoldást választották a politikai megoldás helyett, a gyors hadi sikert pedig túlságosan optimista módon ítélték meg. Voltak, akik azt a hitet terjesztették, hogy „ez után a háború után már sohasem lesz következő háború”.

Számos kutató, a legfrissebb munkák szerzőinek némelyikét is beleértve úgy véli, hogy tulajdonképpen véletlenek vagy véletlen, nem teljesen kontrolált események vezettek a háborúhoz. Ezek láncreakciót indítottak el, amely saját törvényei alapján működik. Ezért állították fel ezek a kutatók azt a tézist, hogy a Nagy Háború egyáltalán nem volt szükségszerű, azt el lehetett volna kerülni. Nem lehet – hangsúlyozták – a történelem determinista kényszerét elfogadva feltételezni, hogy ha a háború kitört, akkor annak ki is kellett törnie.

A Nagy Háború lényegesen hosszabb ideig tartott, mint azt a legnagyobb optimisták feltételezték, egészen az emberanyag és a résztvevők gazdasági potenciáljának teljes pusztulásáig. A háború következményeként megbukott négy nagyhatalom és dinasztia: a Romanovok Oroszországa, a Hohenzollerek II. Birodalma, a Habsburgok Osztrák–Magyar Monarchiája és az oszmán birodalom. De csak egy ilyen háború adott esélyt a lengyeleknek és más nemzeteknek arra, hogy független entitásként térjenek vissza az európai politika színpadára. A magyaroknak ezzel szemben fájdalmas csalódást és a tragikus trianoni döntéssel megpecsételt bánatot hozott. Ezért van az, hogy annyira különbözőképpen él a Nagy Háború a magyarok és a lengyelek történelmi emlékezetében.

Fordította: SZENYÁN ERZSÉBET